

A kritikai gondolkodás legyen örök

Csaba László: *Válság, Gazdaság, Világ. Adalékok Közép-Európa három évtizedes gazdaságtörténetéhez (1988-2018)* című könyv bemutatása

A 2001. szeptember 11-i terrortámadások kapcsán tízmilliók tettek hitet amellett, hogy azokat az Egyesült Államok 43. elnöke és kormánya szervezte meg. Az Egyesült Államokban végezték el azt a felmérést is, amely arra volt kíváncsi, hogy a válaszadók szerint a leggazdagabb 20% vajon hány százalékát birtokolja az összvagyonnak és hogy egyébként mennyit tartanának elfogadhatónak. Tippjük szerint a leggazdagabbak az összvagyon 60%-ával rendelkeznek, és olyan 30-35%-ot tartanának méltányolhatónak (Starmans et al. 2017). A valóságban viszont a leggazdagabb 20% az összvagyon közel 85%-át (!) birtokolja. A valóságról alkotott képünk tehát teljesen téves is lehet. Így van ez a társadalmi-gazdasági folyamatok terén is, s óriási a felelőssége a tudós értelmiségnek, hogy képes legyen tisztább képet adni arról: mi is történik valójában, különösen a 2008/2009-es pénzügyi majd reálgazdasági válság tapasztalatainak fényében. A közgazdaságtudományi irodalomban számos kötet látott napvilágot e tárgykörben az elmúlt években, de legtöbbszörük kapcsán a recenzens nem tudna többet mondani annál, minthogy „Őszintén mondhatom, ez a könyv megállja a helyét a polcon a többi mellett.” Viszont, akadnak néha olyan könyvek is, amelyeket valóban érdemes a polcra leemelni, mi több, megszívelni a benne foglaltakat, mert azok a tudható ismeretek jól szerkesztett tárgyalásán át izgalmas és releváns kérdések megválaszolására vállalkoznak. Ilyen könyv Csaba László új kötete is, amely Közép-Európa három évtizedes gazdaságtörténetéről ad nagytotált úgy, hogy közben nagy kérdésekre ad – a tudósemberhez méltó – óvatos és mégis újszerűnek ható válaszokat.

A kötet központi kérdése, hogy térségünk mennyire zárkózott fel a nyugathoz az elmúlt három évtizedben és eközben a pályafüggőség és pályateremtés aránya hogyan is alakult. Bevezetőjében utal arra a torz valóságképre, ami újabban széles körben megfigyelt jelenséggé vált a fejlett világban. Fontos állítása, hogy a parancsgazdaság–piacgazdaság kettőse mellé felsorakozik egy hibrid modell. Ez a modell viszont képes lehet a valóságot is átszabni. Csaba László kutatási kérdései alapvetően a következők: 1) Igaz-e, hogy a kilencvenes évtizedben a piacosítás, valamint a gazdasági és a politikai szabad verseny túlfutott az optimumon, és – a 2008-2009-es globális pénzügyi válság által fölerősítve – egyfajta természetes következménynek tekinthető az inga visszalendülése? 2) Igaz-e ezért, hogy voltaképp a történelem bosszúját éljük napjainkban, a harmincas években kialakult, majd a kommunista modernizációs kísérlet és a szovjetizálódás megszakította „természetes pályára történt visszatérés” tanúi lennénk? 3) Hogy a világ megváltozása miként is hatott, vajon a mobil alkalmazásokra épülő negyedik ipari forradalom, ami egyebek közt elmosza a virtualitás és az anyagi valóság közti határvonalat, a világháló teremtette és ma már választási eredményeket is alakító társadalmi és kommunikációs tér, a közösségi média és a jórészt különféle középosztályokból álló szabadidős és szolgáltató társadalom mennyire enged teret az autoriter megoldásoknak? Három országcsoportra koncentrálva (Közép-Európa és a Baltikum, Délkelet-Európa, és a szovjet utódállamok, a Független Államok Közössége) három időszak történésein keresztül mutat rá arra, hogy a kedvező világgazdasági klíma ellenére csak kisszámú szereplő az, amely a felzárkózást meg tudta támogatni; a kihívásokra modellértékűnek tekinthető három válaszreakció született (központosítás; megszorítások és piacosítás; valamint liberális piacgazdaság költségvetési lanyhasággal). A szerző szerint ki kell hangsúlyozni azt a gazdaságtörténeti tapasztalást, hogy az átalakulást és a felzárkózást támogató reformok is tapasztalati jószágok, a reform-pártiságnak ott és csak akkor lett keletje, ha közülük már érezhetően termőre fordult valami (31. o.).

A II. rész – amely az *Előzmények: összeomlás, remények és fordított tervezés* fejezetcímet kapta – alapvetően a többdimenziós átalakulás folyamatoként elhíresült SLIP stratégiát mutatja be, s emellett érvel, hogy az egy igazolhatóan jólét- és versenyképesség-növelő, hatékonyságjavító csomag volt. A recenzens meglátása szerint a leírtak csak újból nyomatékosítják – a könyvben is másutt idézett – Jánossy Ferenc felfogásának időtállóságát, vagyis, hogy a társadalmi-gazdasági rendszer olyan, mint egy kifeszített háló, melyet csak és akkor lehet magasabbra emelni, ha több ponton fogjuk azt meg. A fejezet egyik fontos üzenete, hogy a történelmileg is egyedinek tekinthető átalakulás mérlegének felállításakor tekintettel kell lennünk arra, hogy a kommunista tömb egyáltalán nem volt homogén, illetve, hogy a lejtőn lefelé menő szekér megállítása is eredmény (40. o.). A versenyképesség nyelven ez azt jelenti, hogy annak pusztá megőrzése is folyamatos erőfeszítést igényel, vagyis a lejtőn való egy helyben állás sem könnyű feladat, *felfelé a lejtőn* pedig pláne nem egy Királyhegyi Pál féle könnyed vígjáték.

A III. rész adja a négy modellértékűnek tekintett ország mini-esettanulmányait. A lengyel esetből felfejthető egyik központi gondolat, hogy Lengyelország sikeresen eljutott a piacgazdaságig, de teljesítménye alulmúlta a várakozásokat, így a folyamat társadalmi elfogadottsága korlátozott maradt. A keletnémet eset a várt gazdasági csoda elmaradását húzza alá, míg a bemutatott orosz példa arra int mindannyiunkat, hogy a történelmileg lemaradó rendszerek életképességét nem szabad alábecsülni. A magyar esettel pedig már annak szemléltetésére vállalkozik a szerző, hogy az átalakulás éltanulójaként emlegetett országban a legélesebb a szakadék a reáلتeljesítmény és a társadalmi percepciók között. A IV. rész – *Az Európai Unió mint választóvonal* – fontos megállapításokat tartalmaz, amelyek közül csak azt emelnénk ki, hogy ahol az uniós tagság nem volt belátható távolságban, ott a csatlakozás előtt sem látunk komoly reformokat, a csatlakozás után pedig az eszméken és értékeken alapuló belső elköteleződés volt és maradt az előbbre jutás, a felzárkózást megtámogató reformok valódi hajtómotorja.

Az V. rész az 1999 és 2008 közti elszalasztott lehetőségek évtizedével foglalkozik. E kivételesen kedvező időszaktól a szakma azt remélte volna, hogy az országok fogékonyabbak a konvergencia folyamatot felgyorsító és életképeesebbé tevő reformokra. Csaba László hat mozzanatscsoportot sorol fel, amelyekkel a tekintett periódus szokatlanul békés jellegét magyarázza. Ám, ahogy az a történelemben lenni szokott, az örömben öröm is vegyült, hiszen voltak „*kevésbé látványos, de annál veszélyesebb*” (88. o.) elemek. A szerző rámutat, hogy nem a régi és új tagállamok közt alakult ki törésvonal, hanem a belső döntéshozói (és persze társadalmi) elköteleződéssel megáldott országok és a reformokkal kapcsolatosan csak amolyan állelkesültséget árasztó országok között (pl.: az önarcképét álságosan kontúrozó Görögország, de ide sorolható Franciaország, Olaszország, Portugália, Szlovénia, Belgium, Horvátország és Magyarország is). Mit is jelent mindez? Egyfelől azt, hogy működhöz is az európai integráció modellje. Másfelől pedig azt, hogy nem működött kényszerzubbonyként az euró sem – emeli ki Csaba László. Had emlékeztessünk ezen a ponton arra a pszichológiai felismerésre, amely úgy tűnik időtállóan bizonyul: a társadalom java része mindig aszerint ítél meg egy adott szakpolitikát (így integrációs törekvést és folyamat-együtttest), hogy az jó vagy rossz eredményre vezetett, és nem pedig az alapján, hogy az adott szakpolitikai módszerek és elgondolások a folyamat legelején racionálisnak hatottak-e. A Gazdasági és Monetáris Unió (GMU), és egyáltalán az integráció kapcsán még arra térnénk ki, hogy gyakran sajnos az nélkülözhetetlen, ami látszólag fölösleges: A GMU fenntartható működéséhez lehet ugyan (a recenzens meggyőződése szerint kell is) intézményi változtatásokat eszközölni, de ami valójában a legszükségesebb volna, az egy európai attitűd, az európai sorsközösség tudat megléte, s megerősítése.

A VI. rész mini ország-tanulmányai lényegében annak a kulcs gondolatnak az illusztrálására szolgálnak, hogy a rendszerváltoztatás és az Európai Unióhoz történő csatlakozás pályabefolyásoló ereje az 1999-

2008-as időszakban meggyengült. Németország kapcsán azt a kérdést járja körül, hogy mi lehetett az oka a keleti országrész lemerevedésének, holott elvileg a fejlődéshez minden készen állt. Oroszország esetén az érdekelte a szerzőt, hogy miért is lehetett szükségszerűnek gondolni a centralizációt, mint az oligarchikus kapitalizmus meghaladásának útját, illetve, hogy miért is lett „több, mint kormányváltás, kevesebb, mint rendszerváltás” (107. o.) Vlagyimir Putyin színre lépése. Emlékszünk, Putyin alig pár hónap leforgása alatt – a csecsen incidensek után – lett országosan is ismert és támogatott az orosz társadalomban. A recenzens számára a fejezet külön érdeme, hogy a mélyre ásó szellemi erőfeszítésekkel hadilábon álló munkákból tájékozódó Olvasó számára megvilágítja: valójában sosem vezérelte Putyint Oroszország gazdasági megerősítésének óhaja, sokkal inkább törekedett a politikai hatalom megerősítésére. Arra, hogy Oroszország szemmagasságba kerüljön ellenfeleivel, s meghatározó szereplője legyen a világ színpadának. A modernizációs hiányok ellenére – dacára a társadalmi várakozásoknak és a komoly költségvetési többleteknek – Oroszországban nem jelent meg e hiányosságok felszámolásának érzékelhető jele – mutat rá a szerző. Például, ismeretes volt előttük (Degtyar', 2012), hogy milyen nyugdíjreform mentén haladhatnának előre, lépni csak a növekvő nyersanyagárak érája után léptek; az elmúlt évszázad tudományos felfedezései közül néhányat orosz tudósok jegyeznek, aminek alapján egy több lábon álló, versenyképes termékek előállítására képes, magas technológia-tartalmú orosz gazdaság képe lebeg előttünk – számos területen komoly importfüggés figyelhető (Ksenofontov – Polzikov, 2018) –, de ez épp oly fikció, mint Shangri-La volt James Hilton regényében. Csaba László ezután a lengyel átalakulásának szakaszait vázolja, annak töréses jellegét és a reformálhatóság viszonyát bontja ki. A lengyel út valójában azt példázza, hogy az óvatos, gyakorlatilag „unalomig ortodox” (114. o.) gazdaságpolitika eredményes lehet, de inkább csak rövidtávon. A szerző is utal a mélyebb szerkezeti reformok elmulasztásával előálló problémákra, arra, hogy a lassú és kis lépések politikája nem lehet a kibontakozás útja. Az egykori legendás demokratikus ellenzéki gondolkodó, Adam Michnik még úgy tartotta, hogy a kommunizmusban az a legrosszabb, ami utána jön; valószínűleg igaza volt, hiszen ma a tényeket, a demokratikus értékeket preferáló gondolkodást kezdi ki a rabiátus, az Európai Uniót olykor „képzeltbeli közösségnek” tekintő nacionalista felfogás.¹ S bár a magyarországi fejlemények ismertek a legjobban a hazai olvasóközönség előtt, a szerző újszerű narratívát ad és rámutat: az ország jó két évtizeden át nem tett mást, minthogy a közepes fejlettség csapdája felé menetelt a szinte mindent átlúgó és a reformokat semlegesítő politikai (és olykor szakmai) megosztottság okán. A recenzens számára olybá tűnik, hogy a magyar eset egy újfajta *Elfújta a szél*: a társadalom mintha sohasem kaphatná meg álmai politikusát.

A VII. rész már az elemzés által vizsgált harmadik évtized új világgazdasági korszakváltásáról szól. A fejezet fontos tételmondata, hogy az átalakuló országok gazdasági teljesítményét és jövőbeli kilátásait múltbéli mércék alapján szinte lehetetlen megítélni a bizonytalanság új korszakában. Ez a narratíva némileg emlékeztetheti a szakértő olvasót Saskia Sassen (2000) munkásságára az elvesztett kontroll kapcsán, vagy Akerlof és Shiller (2009) gondolatára, miszerint ma már a mesterségesen felépített sztorik nem is a tényeket magyarázzák, hanem azok maguk válnak tény-jellegűvé. Ugyanakkor szerzőnk a válság óta fölhalmozott ismeret és tapasztalat birtokában az elemzés újabb rétegébe képes kalauzolni. Fölvillantja a pénzügyi megrázkódtatás tapasztalatait, nem mellőzve az EU, illetve a modellértékűnek tartott négy ország aspektusát. Sajnálatos módon a pénzügyi válságok komplex tanulmányozásával csak szőr mentén találkozhatunk a főáramú közgazdaságtudományban – jegyzi meg Csaba László. A szerző egyébként sokakkal ellentétben már a 2008-as válság kitörését követő első évben is azt javasolta (Csaba, 2009), hogy a közgazdaságtudomány alapvető finomhangolásra szorul. Mindebből pedig egyenesen következik ama törekvése, hogy a pénzügyi válságok patológiáját adó

¹ Utalunk itt a lengyel államfő, Andrzej Duda kijelentésére. Elérhető: <https://emerging-europe.com/news/polish-president-launches-attack-on-eus-false-community/> Letöltve: 2019.02.18.

saját válságmodelljét, illetve a kivédhetetlen válságok pusztító hatásainak mérséklését lehetővé tevő szabályozási következtetéseit is az Olvasó elé tárja (131-141. o.).

A 2008-2009. évi válság és annak utóéletének értelmezésére eztán kerül sor. Ebből pedig kitetszik, hogy miképp a szervezetbe bevitt szénhidrátok sem képesek tartósan és mellékhatások nélkül megemelni a szerotonin szintet (boldogság érzetet), úgy a kezdeti laza monetáris és költségvetési politikák által megtestesített válságkezelés sem alapozott meg örömteli évtizedet, hisz annak is voltak – és a mai napig vannak – súlyos következményei (pl.: mondani sem kell, hogy a magasabb háztartási-és/vállalati, illetve külső eladósodás fenntarthatatlan és a Tennessee Ernie klasszikus dalának sorát juttatják eszünkbe: „*You load sixteen tons, what do you get? Another day older and deeper in debt*”). A gazdaságpolitikának torzító hatása volt – húzza alá Csaba László. Vagyis a történelmi pályafüggőséggel operáló megközelítések magyarázó ereje erőteljesen vérszegény. A szerző ugyan konkrétan nem tér ki arra – bár effajta nagytotál fölvázolása közben nem is elvárt –, hogy az OECD országokban a gazdaságpolitikai hatáskör alá eső adórendszerek progresszivitása tudatos cselekvések sorozatának eredményeképpen fokozatosan és látványosan csökkent az elmúlt évtizedekben, ami viszont – a pénzügyi rendszer szabályozatlanságával együtt – nem csekély mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a pénzügyi szektor a reálgazdaságon túlterjeszkedve önmagából élő pénzügyi kaszinóvá válhasson; ahhoz, hogy a tőkéből származó jövedelemrész exponenciálisan emelkedhessen a munkából származó jövedelemrész kárára; végső soron ahhoz, hogy az egyenlőtlenségek krónikusan növekedhessenek minekutána a nacionalista és populista nézetek súlya rekord szintekre emelkedhessen. A lényeg, hogy a Csaba László által aláhúzott gazdaságpolitikai befolyás igen is hatott és a pályafüggőségre építő magyarázatok ázsiója ma már nagyon alacsony.

A VIII. rész – *Új utakon - Az Európai Unió: válság és megújulás* – egy kérdést jár körül: járt-e az EU tagság olyan mértékű gazdasági előnyökkel és politikai-intézményi, valamint általános civilizációs hatással, ami a vizsgált térség választónak túlnyomó többségét lenyűgözte volna. A GMU nem csak a maastrichti kritériumokat jelenti, a GMU egy filozófia – figyelmeztet a szerző. S mint olyan, egyfajta sorsközösségi tudatot feltételezne a tagországoktól, ami azonban – ahogy korábban utaltunk rá – hiánycikk. A válságkezelő mechanizmusok és lépések kellően tárgyilagosan és kritikusan kerülnek bemutatásra. Esetleg annyi kiegészítés tehető, hogy példának okáért az állandó válságkezelő Európai Stabilitási Mechanizmus (ESM) funkcióját át lehetne gondolni: válság híján is bevethetővé lehetne formálni olyanok számára, akik – a szerző által többször említett erős belső elköteleződést – hitet tettek komoly gazdaságpolitikai reformok megindítása és végrehajtása mellett, ugyanakkor megindításukhoz kell a nem várt következményeket csillapítani tudó addicionális puffer. A fejezet végére világossá válik, hogy nem bízhatunk sem az önálló nemzetépítésnek, sem a felszínes európai integrációnak az életképességében: a valódi fejlődés ezek szerves együttesét követeli meg.

A IX. rész a válságkezelés örökségével és a kialakuló új normalitással foglalkozik. A fejezetben meggyőzően mutat rá az euró értelmét alapjaiban megkérdőjelező vélemények hibáira, számba veszi az európai integráció, pontosabban pedig az euró bevezetésének előnyeit, illetve prezentálja az Európai Unióban a 2007-et követő évtizedben megfigyelhető alapvető átrendeződést. Megállapítja, hogy „[...] az unión belül végbement nagy ívű változások túlnyomó része vagy kifejezetten előnyös volt az EU új tagállamai számára, vagy legalább nem akadályozta” a hatékonyabb gazdaságpolitikák kimunkálását (196. o.). Tegyük hozzá rögvest, – ahogy a szerző is megteszi – a kihívások láncolatához történő alkalmazkodás továbbra is házi feladat maradt.

A X. rész már a világgazdasági folyamatokat és európai fejleményeket ismerve azt vizsgálja, hogy a négy ország miben és miként lépett előre (ha lépett). A következő izgalmas kérdések izgatják a szerzőt: mitől lett sikeres a német gazdaságpolitika, ami lényegében őrizkedett az újításoktól; miért ütötte fel a fejét a tunyaság a lengyel gazdaságban a kezdeti sikerek után; miért vált katonáállammá a 90-es években

még jószerivel a „normális” ország célját követő Oroszország; s miért lehet versenyképességi vesztes az a Magyarország, melynek kormánya 2010 óta deklarált céljait rendre elérte? A XI. rész teszi fel a „Miért maradt el a gazdasági csoda a szovjet birodalom bukása után?” kérdést. Ennek megválaszolása persze meglehetősen kockázatos vállalkozás, és mégis, az Olvasó szeme előtt sorakoznak azok a komplex kölcsönhatások, amelyek az innovációs dinamizmus szempontjából mindenképpen tanulmányozandóak és a magyarázat építő kockáiként szolgálhatnak. A zárzóban megfogalmazott gazdaságelméleti és történettudományi megállapítások – amelyeknek a véleményezésére az Olvasónak magának kell vállalkoznia – értékes adalékok a világ és konkrétan Európa történései iránt fogékony és érdeklődő Olvasó számára.

Összességében elmondható, hogy e könyvvel mind az összkép, mind a részletek tekintetében új meglátásokkal gazdagítja Csaba László a tudományt. A műből a recenziens által kiolvasható legfontosabbnak vélt három üzenet a következő. Először, **minden másképp is lehet**, komplexitásból következő kritikus instabilitást mutat minden szilárdnak gondolt szisztéma. Sokáig azt hittük, irreverzibilitások korát éljük (piacgazdaság és parlamentáris demokrácia térnyerése), kiderült, hogy visszarendeződhet. Másodsor, **a klikkek véderejét kereső önállótlanossággal párosuló belső indíttatás nélküliség inkább csak a kárhozat útja, s nem pedig a társadalmi-gazdasági fejlődése és felzárkózása**. Nincs olyan, hogy „európai gazdaságpolitika” (91. o.), gazdasági stratégia területén még mindig nagy az autonómia, minden tagállam a maga szerencséjének a kovácsa. Harmadsor, **a több anomália adott esetben nem vissza, hanem előrefele visz**. A kötetből kitűnt, hogy a „békés” időszakok reform-apályt valószínűsítene, miközben viszont krónikus instabilitások képződhetnek. A mai európai demokratikus berendezkedésre megőrzendő, sőt továbbfejlesztendő értéknek tekintő tagországokban eddig nem jött létre olyan intézmény (mechanizmus), amely a kihívások láncolatát, a krónikus instabilitásokat felfejtse, számba vegye és szembesítse velük a politikacsinálókat. A kötetben bemutatottak szerint is bizton hihetünk az anomáliák fokozódásában, a következő válságban, de a fenntartható társadalmi, gazdasági- és környezeti fejlődés szükségszerű előmozdításában is, épp ezért optimizmusunk e tekintetben megőrizzük.

Anekdóták szerint annak idején a Szovjetunióban a Központi Bizottság ülésein mindig annak lehetett igaza, aki ülés előtt együtt ment el a honvédelmi miniszterrel toalettre. Az Európai Unióban – ahogy Csaba László könyve is hangsúlyozza – létrejött egy valóságos közösség, ami lassan, döcögősen, de mégis csak *együtt* keresi a maga igazát a követendő megoldásokban. Jelen kötet forgatása mindenki számára hasznos lehet, mert nem csak tudományt, de szemléletet is ad. Annak a szemléletét, hogy a felhalmozódó újabb ismeretek és tapasztalások birtokában érdemes időnként szakszerű leltárt készítenünk arról, hogy mi is folyik a gazdaságban, a válságokat elkerülni képtelen világban, hiszen minden másképp is lehet. Vagyis, nem szabad hagyni, hogy az alapvetések kánonja elkápráztasson. A kritikai gondolkodás legyen örök.

Hivatkozásjegyzék

Akerlof, G. – Shiller, R. J. (2009): *Animal Spirits How Human Psychology Drives the Economy, and Why It Matters for Global Capitalism*. Princeton University Press, Princeton.

Degtyar', L. S. (2012): *Pension Reforms in Developed Countries: The Latest Tendencies and Conclusions for Russia*. *Studies on Russian Economic Development*, 23. évf., 2. szám 181-187. o.

Ksenofontov, M. Yu. – Polzikov, D. A. (2018): *Retrospective Structural Shifts in the Russian Economy*. *Studies on Russian Economic Development*, 29. évf. 6. szám 625-636. o.

Sassen, S. (2000): *Elveszített kontroll? Szuverenitás a globalizáció korában*. Helikon, Budapest.

Starmans, C. – Sheskin, M. – Bloom, P. (2017): Why People Prefer Unequal Societies. *Nature Human Behaviour*, 1. évf., No. 0082